

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНІ ПОТРЕТИ

МИКОЛА ЛИСЕНКО: ГЕТЬМАН УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ* (науково-популярний нарис)

«Музична пам'ять розвивалась у нього дивовижно» Дитинство

Народився Микола Лисенко 22 (10) березня 1842 року у маєтку своєї матері у с. Гриньки Кременчуцького повіту Полтавської губернії, яке належало двоюрідному дядькові матері — поміщикові Миколі Булюбашу (нащадок засновника села Чигирин — дібрівського сотника Івана Булюбаша).

На честь народження майбутнього композитора відсалютували двома старовинними запорозькими гарматами, що стояли у дворі старого Булюбаша для святкових нагод.

У М. П. Булюбаша не було власних дітей, однак він дуже любив Ольгу, в якого вона росла, і тому її сина, Миколу, вважав своїм онуком.

Мати Миколи Лисенка — Ольга Єреміївна походила з полтавського козацько-старшинського роду Луценків. Освіту здобула в Петербурзькому Смольному інституті шляхетних дівчат, розмовляла тільки французькою мовою, бо за шість років перебування на чужині, без рідного оточення, «навіки втратила полтавську прекрасну вимову».

Батько майбутнього композитора — Віталій Лисенко народився 1810 р. в селі Галицькому тодішнього Хорольського повіту (в 1959 році воно було переселене у зв'язку зі створенням Кременчуцького водосховища), служив полковником у кірасирському полку, який дислокувався у місті Крилові (Новогеоргієвську) нинішньої Кіровоградської області. Вийшов у відставку в чині «полковника з мундиром», обирався повітовим маршалком (предводителем дворянства) Таращанського і Сквирського повітів. На схилі віку він займався етнографічними дослідженнями.

Батько, Віталій Романович, зі спогадів Олени Пчілки, «був теж лагідної вдачі, нездатний ні до якогось деспотизму, ні до суворості всім'ї (навіть і особливої військової виправки в ньому не було знати); до виховання дітей не втручався, цілком здаючись на волю своєї дружини». Людмила Старицька-Черняхівська у спогадах про М. В. Лисенка пише: «Це була надзвичайна пара: мій дід, Віталій Романович Лисенко... жвавий, дотепний, чудовий оповідач — залишився людиною української культури. Бабуня ж. Ольга Єреміївна Луценко, ... людина надзвичайного розуму, серйозна, освічена на свій час, вона читала, писала, балакала переважно французькою мовою, але дуже любила і добре знала російську поезію».

Крім сина Миколи, у Віталія та Олени Лисенків була дочка Софія, яка пізніше стала дружиною засновника українського театру, письменника Михайла Петровича Старицького (доводився Лисенкам троюрідним братом).

Батьки Миколи Лисенка, як переважна частина тодішньої нашої аристократії, помалу забували старі українські традиції і звичаї, рідну мову. Тому свого спадкоємця, свого єдиного сина-первістка, виховували на аристократичний лад: вишукані манери, танці, уміння невимушено триматися у вітальні. Перші його слова були французькою, якій майбутнього композитора навчала мати. Пізніше батьків полковий товариш — відомий російський поет Фет дорікав матері, що вчила спершу сина азбуці французької, і сам навчив Миколку читати й писати російською.

* Продовження. Початок див. у № 4 журналу за 2016 р. (Ред.)

Микола Лисенко

Через те, що на уроках Фет змушував свого учня писати букви олівцем, останній став приставати до офіцерів з проханням дати олівця, за що й прозвали його в полку «Карандашиком».

І хоча свої перші дитячі роки він проводить серед гувернанток і бон, але не лише батьківське родинне оточення впливало на формування малого панича, перші дитячі літнякаго пройшли на Полтавщині або у Задніпр'янщині (у селах та містечках, т. зв. військових поселеннях, де стояв батьків полк), а ще більше казки та колискові його няньки українські традиції у житті його діда та бабці, дядьків по лінії матері — Булюбашів. Вихідці із козацької старшини, вони притримувалися українських традицій й не говорили інакше — тільки українською. У їхньому родужив дух волелюбства. Булюбаші були досить заможним дворянським родом, володіли 600 душами кріпаків, серед яких виростав малий Миколка «Двоюрідний дід Миколи, М. П. Булюбаш ... був маршалком і впливовою в повіті людиною; він інакше не говорив, як по-українському, обожнював свого онука, який одержав своє ім'я в честь його ... сам любив і дорожив національною

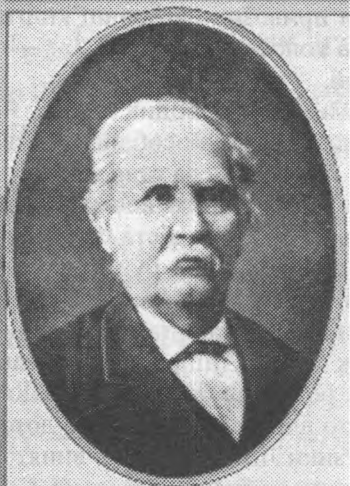
простотою ... Жінка його, бабуня Миколи Віталійовича, Марія Василівна, була найдобрішою істотою ... любила українські пісні, розповіді і, навіть, казки», — пригадував згодом Михайло Старицький.

Ніякі гувернантки, навіть, мати, не змогли уберегти його від спілкування з великою двірнею, слугами в горницях, дворі, що оточували панську дитину з ранку й до вечора. Як згодом, сам розповідав Микола Віталійович, були у нього свої приятелі й між батьковими візниками, й між сусідськими хлоп'ятами; ніхто не міг заборонити йому, бавлячись у дворі або десь поза двором, у садку, на леваді, гратися, розмовляти з тими приятелями. Найбільш подобалося йому годинами просиджувати з дівчатами кріпачками, які вишивали і співали українських пісень. Саме тут, серед дівочих співів, у серці Миколи зароджувалась любов до рідної пісні. Ця любов згодом розквітла, як рози, і породила такі чудові плоди, як безсмертні хори, опери та інші музичні твори.

Дуже любила свого онука бабуня Марія Василівна (рідна сестра відомого математика Михайла Остроградського) і тому часто брала його до себе, де він і пізнав красу української пісні, легенди свого народу, познайомився з його звичаями та традиціями. Марія Василівна кохалася в українських піснях і часто зимовими вечорами запрошувала дівчат-покоївок співати. «Можливо, що через ті хори українська пісня найперше влилася чулою і душою хвилиною в серце малого Миколи», — зазначає Олена Пчілка. Саме у Булюбашів у нього блиснули перші іскри любові до свого народу, до його народних обрядів, до культури взагалі та до пісні зокрема. Бо тільки «українське село у ті давні часи. — писала згодом Олена Пчілка, — зберігало мову, казку, пісню...». Свояк Михайло Старицький так пригадував про ті роки дитинства та ранньої юності: «Прийде літо, настане день Купала... Розкладуть багаття дівчата, завітчані в польові квітки, з віттями горящої соломи стрибають через вогонь, а з ними разом і Микола... Цей елемент, либонь найлютіше прищепився хлопцеві своїми мелодіями, акцією, усією потішаючою і слух і зір обстановкою... Прийде Різдво, Новий Рік; колядують, щедрують...».

Яскравою українською постаттю був дядько Олександр Лисенко, який мав мальовничо-козацьку вроду. Як згадувала українська поетеса, мати Лесі Укранки, Олена Пчілка, «жив той дядько у своєму хуторі, біля села Кліщинців... Проти волі батьків одружився він з дівчиною-селянкою, козацького роду, розмовляв тільки українською мовою і тим хизувався в панському товаристві... можна сказати, що то обзивався-таки давній, невмирущий "живець" український... Любив згадувати давні козацькі часи, знав багато козацьких пісень і, маючи гарний голос, уміючи грати на бандурі, охоче співав їх, син його сестри, малий Михайло Старицький, і теж його свояк, Микола Лисенко, з захватом слухали його пісні...». Саме від нього гімназист Микола Лисенко вперше почне записувати

Батьки

**Лисенко Віталій Романович,
офіцер
орденського кірасирського полку.**

**Лисенко Ольга Єреміївна,
Походила з Полтавського
поміщицького роду
Луценків.**

мотиви козацьких пісень: «Ой не гаразд запорожці», «Отамане батьку наш», «Встає хмара з-за лиману».

Гарно співав запорозькі історичні пісні і думи рідний дядько Миколи — Андрій Романович. «У дядька знайшовся, між іншим, і перший надрукований "Кобзар" Т. Шевченка і "Енеїда" Котляревського», — згадував згодом Микола Віталійович. Вихований на французькій мові, прочитавши «Кобзар» Траса Шевченка, юний Микола зачарувався вже назавжди красою рідного слова, свідомо полюбивши його.

У родині, яка добре пам'ятала кріпацький оркестр матиного діда Петра Булюбаша, музичне обдарування, бажання займатись музикою викликали увагу й розуміння. Батьки Миколки дуже полюбили музику: мати чудово грала на роялі; батько, хоча й не знав нот, але дуже любив імпровізувати на фортепіано і підбирати на слух найрізноманітніші мелодії. Малий Миколка любив слухати, як мати грає на фортепіано (а грала вона дуже добре), міг стояти біля неї годинами, а незабаром і сам вивчився одним пальцем підбирати мелодії. Мати помітила інтерес сина до музики і найняла вчительку, але Микола категорично заперечив — вчити його буде тільки мама. Тому гра на фортепіано також склала одне із занять малого хлопця (на їх переконання, вона ще надавала бонтонності). Мати, що була прихильницею європейської та росій-

ської класики, вчасно помітивши нахили сина, сама як добра піаністка зуміла виявити музичний талант майбутнього композитора і розвинути його, відкриваючи сферу музики для малого Миколи через класичні сонати, парафрази й попури на теми популярних опер, модні салонні п'єси на зразок «Сплячого лева» А. Контського. Систематично займатись музикою Лисенко почав з п'яти років і виявив великі музичні здібності. Шестирічний хлопчик вражав усіх музичною пам'яттю і чистотою гри. Як згадує свояк Михайло Старицький: «У ті роки, крім звичайного початкового навчання, хлопчика вчили грати на фортепіані; ці заняття він любив, особливо гру в чогири руки, і взагалі здобував у музиці швидких успіхів. Техніка йому давалась надзвичайно легко, музична пам'ять з перших кроків виявилась в незвичайних розмірах; шестилітня дитина вражала усіх вправністю і чистотою своєї гри і навіть у певній мірі почуттям при виконанні складних п'єс. Крім того, вона з дивовижною легкістю засвоювала мотиви і підбирала їх з гармонізацією на роялі».

У дев'ять років Микола написав свій перший музичний твір — досить граційну та гарненьку «Польку» для фортепіано з правильним розвитком теми і звучною гармонізацією, на якій позначився вплив народної мелодії й видану батьком у подарунок до дня народження сина.

Князь М. Голіцин

З десяти років хлопчик навчався у київських приватних чоловічих пансіонах, спочатку — Вейля, потім — П. Гедуена. Він і вважався одним з перших учнів, переходив з класу в клас з нагородами і закінчив пансіон блискуче. Як пригадує Михайло Старицький, «...Миколу було відвезено до Києва і віддано до аристократичного пансіону Вейля, що містився на вул. Фундуклеївській. У цьому пансіоні він пробув три місяці: суворе поводження й погане харчування примусили батьків його прибути до Києва і перевести пещеного улюбленця в пансіон Гедуена, що містився в Липках; у ньому Лисенко й закінчив повний курс, себто три класи...».

Під час навчання у пансіонах він продовжує навчання музиці у чеха К. Нейнківча та надзвичайно популярного київського педагога і виконавця, також чеха, Паночніні (Алоїзія Паноцного). Чех Нейнківч був дивний вчитель музики: сам не граючи на фортепіано, міг так навчити словом, що його учні виявляли прегарне туше і прекрасне розуміння музичної фрази. А талановитий виконавець, піаніст чех Паночніні, під час навчання Миколки у пансіоні П. Гедуена, навчав його тонкому виконанню музичних творів на фортепіано, особливо наполягаючи на техніці виконання; вчитель насамперед прагнув розвинути блискучу швидкість пальців і чистоту тушу (його методика полягала у тому, що він не тлумачив учневі нової п'єси, а демонстрував власним виконанням її красу). Саме він дозволив юному таланту виконати вже твори самого Ф. Ліста, розучити досить складні варіації на оперу «Біла дама» Ф. Буальдьє. Коли молодий панич повернувся на вакаціях до рідної домівки, його гувернантка, панна Розалія, почувши прекрасну гру свого вихованця, дуже була збентежена, а потім тільки й розплакалась з радощів.

З класу в клас він переходив з нагородами і закінчив пансіон блискуче. «Вчився Микола в пансіоні прекрасно: був серед перших учнів і, переходячи у вищі класи, завжди привозив нагородні книги. У музиці Микола робив колосальні успіхи...», — пригадував М. Старицький.

Вакації ж Микола проводив вдома. Як пригадує М. Старицький, «свята, а особливо Різдвяні, проводились гучно й весело... за старосвітським звичаєм святкувалися здебільшого вдома, з канонадою з мушкетерів і двох гармат, що дістались у спадщину від Булюбаша. Батько Миколи був щиро релігійний, і цей настрій відбився на нашому молодому житті. На світлі свята ми роз'їжджали також по рідних і сусідах, але розлив рік Сули і Дніпра утруднював сполучення... Зате яке роздолля було влітку! Що стосується підручників, то влітку ми до них не доторкувалися: тільки для музики Лисенко робив виняток й акуратно двічі на день займався грою на фортепіано... Музична пам'ять розвивалась у нього дивовижно: раз-два програє, бувало, велику п'єсу — і вже грає її напам'ять... Вечорами ми забавлялися з челяддю в різні народні гри... Мати Миколи чудово читала по-російському, особливо вірші, і для нас не було більшого свята, коли вона згоджувалась прочитати нам балади Жуковського, а особливо "Ундину"; за це ми повинні були зробити диктовку по-французькому, а також зайнятися перекладами...».

Друга Харківська гімназія

1855 р. Миколу віддали у привілейований навчальний заклад — Другу Харківську гімназію, яку він закінчить весною 1859 р. зі срібною медаллю. «У Харкові, в університетському місті, знайшовся далекий родич Лисенків, професор геології та мінералогії Никифор Борисяк, — згадував Михайло Старицький, — який згодився дати притулок далекому своєму племінникові за солідну, як на тодішні ціни, плату — 700 крб. на рік. Микола ... вступив до четвертого класу 2-ї гімназії, в якій потім і закінчив гімназійний курс...». Водночас під час навчання у Харкові юнак продовжував брати приватні уроки музики у Вільчека та

Тут, у Гриньках, як згадував пізніше М.Старицький, над М.Лисенком «...зіткнулись два цілком протилежних і навіть ворожих впливи; з одного боку — французька мова, манери і аристократична манірність (мати й гувернантка), з другого боку — українська мова... пестощі і зайва простота манер.

Михайло Старицький

відомого російського піаніста й композитора Микола Дмитрієва.

Відомий віртуоз М. Дмитрієв виробляє у свого талановитого учня блискучу техніку. Ось, як про це згадує Михайло Старицький: «Лисенко брав у цей час уроки фортепіанної гри у найкращого музиканта в Харкові Дмитрієва, а потім у чеха Вільчека, що на віртуозності, витонченості виконання. Незважаючи на посиленні заняття в 7 класі, Микола не відривав жодної години від музичних вправ і посувався в цій справі вперед і вперед. Крім "пальцеламних етюдів", він вивчав тоді Шопена, знайомився з Шуманом і старанно працював над до біса важкими тур-де-форсами Ліста. У його вчителя Вільчека [по неділях], разів два на місяць, збирались рамками різні музичні артисти і вправлялися в камерній музиці. Лисенко незмінно вів фортепіанну партію. Іноді ці вечори тяглися з ранку до ночі...».

Поступово юнак стає у Харкові відомим піаністом, якого запрошували на вечори, бали, салонні концерти у попечителя Харківського навчального округу князя Ф. Голіцина (відомого знавця й аматора у музиці), де він виконував п'єси Моцарта, Бетховена, Шопена, грав танці, блискуче імпровізував на теми українських народних мелодій.

У домі князя Миколи Голіцина, юний Лисенко дізнався багато подробиць із життя Л. Бетховена, який у 1820-і роки листування з господарем і на його замовлення написав три струнних квартети, увертюру «Освячення дому».

На всіх концертах в аристократичних салонах гімназист Микола Лисенко був бажаним гостем, вирізняючись не тільки музичною обдарованістю та талановитою грою на фортепіано, а й своєю вродою та вишуканістю манер справжнього аристократа. «На цих вечорах і раутах, — пише у спогадах М. Старицький, — Лисенко був найприємнішим і найдорожчим гостем: він зачаровував товариство концертною грою, з охотою сам танцював і грав для танців; відзначався заразливою веселістю і полонив панночок, крім гри, своєю плеканою красою...».

Під час одного з виступів на одному із званих вечорів привабливий юнак Микола (тоді вже студент університету) зачарував своєю віртуозною грою одну панночку із харківської аристократичної родини. Прослухавши виконання ним творів Шопена, п'єси Контського, незнайома з Лисенком особисто, панянка зняла із себе коштовну золоту брошку з самоцвітом і прикріпила її до грудей молодого піаніста зі словами: «Юначе, прошу прийняти це, як нагороду за Вашу неперевер-

шену майстерність, яка захопила мене!» Ту брошку молодий студент подав до лотереї, збір коштів від якої призначався на підтримку незаможних студентів.

У період навчання у харківській гімназії Микола також брав участь у благодійних концертах, зібрані кошти з яких призначались на підтримку незаможних студентів. Як повідомлялось у газеті «Харьковские губернские ведомости», «...У концерті на користь бідних студентів 8 грудня вихованець пансіону Коссюра та учень гімназії Лисенко виконали на двох роялях увертюру з "Дон Жуана" В. Моцарта... Учень 2-ї гімназії Лисенко зіграв власного вальса».

Так із 14–15 років піаніст М. Лисенко розпочав свою концертну діяльність, яку вестиме до кінця свого життя, близько 55 років.

У роки навчання у харківській гімназії зростає його захоплення українською старовиною, особливо під впливом історичної прози Пантелеймона Куліша, зокрема після прочитання першого українського історичного роману «Чорна рада». Як відмічає Михайло Старицький, «він (Куліш) зробив сильне враження і змістом своїм, і, головне, мовою; ми переживували кожну фразу і захоплювались, як воно виходить і ловко, і звучно, і як яскраво змальовані найтонші обриси картини... Звичайно, крім «Ради», ми прочитали «Записки о Южной Руси». Етнографічний матеріал і заклик до збирання народних скарбів настільки запалили Миколу, що він став збирати й записувати народні пісні. Діло почалось, звичайно, з українських романсів, наприклад, «Там, де Ятрань круто в'ється». «Чи я в лузі» та ін.; але серед них траплялися й чисто народні — «Ой місяцю, місяченьку»... Акопанменти до цих пісень підбирав Лисенко дуже красиві й віртуозні...».

І хоча він у Харкові навчається та обертається в аристократичному оточенні, але найбільший вплив на формування його естетичних та музичних смаків продовжують мати його рідні та українське село з його співочими веселощами і св'ягами простих парубків та дівчат. Під час навчання у гімназії свої літні канікули Микола Лисенко завжди проводив у рідному селі. Разом із своїм названим братом Михайлом Старицьким (який виховувався у родині Лисенків) він любив відвідувати свого дядька Олександра Лисенка.

У цей гімназійний період життя Миколи мало чим відрізнялось від пансіонного періоду. Канікули, свята неодмінно проводились вдома, у родичів: чи то в Жовнині, чи то в Гриньках. Відмінним було те, як вказує М. Старицький, що підлітки «крім звичайних розваг в залах та вігальнях, а також утіх на лоні природи, багато читали вголос один одному, переживаючи душею всі перепитії життя героїв; між іншим, жадібно читали з тітчиної бібліотеки (матері Лисенка) Вальтера Скотта, Дюма, Ежена Сю, Бальзака, — звичайно, в перекладі на російську мову, і навіть викрадали у гувернантки, що була при сестрі Миколи Софії і меншому його браті Андрії,

Польдекока французькою мовою, знання якої ми й розвивали на цих романах. Крім того, батьки Миколи Лисенка виписували багато газет і журналів («Отечественные записки», «Современник», «Журнал для юношества»)... Ми тоді захоплювалися також творами М. Гоголя "Вечерами на хуторі близ Диканьки", "Приключеннями Чичикова»».

У цей період, у віці 14 років, гостюючи з троюрідним братом Михайлом Старицьким у дядька Андрія Романовича, вони цілу ніч читали заборонені вірші Тараса Шевченка, «захоплюючись і формою, і словом, і сміливістю змісту». «Лисенко, що звук до російської чи французької мови, був особливо зачарований музичною звучністю і силою простого народного слова», — згадував Михайло Старицький. Так відбулося знайомство генія музики з генієм слова. Це знайомство стало визначальним життєвою Миколи Лисенка.

Весною 1859 року Микола Віталійович закінчив гімназію зі срібною медаллю та вступив на перший курс природничого факультету Харківського університету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архімович Л., Гордійчук М. Микола Віталійович Лисенко. Життя і творчість. / Л. Архімович, М. Гордійчук. — К.: Мистецтво, 1963. — 352 с.
2. Булат Т. Микола Лисенко: моноарис / Т. Булат. — К.: Муз. Україна, 1973. — 106 с. — (Творчі портрети українських композиторів).
3. Булат Т. Героїко-патріотична тема в творчості М. В. Лисенка. / Т. Булат. — К.: Наук. думка, 1965. — 152 с.
4. Василенко З. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка / З. Василенко. — К.: Наук. думка, 1972. — 188 с.
5. Дяченко В. А. Микола Віталійович Лисенко: життя і діяльність / В. А. Дяченко. — К.: Муз. Україна, 1968. — 120 с.
6. Історія української музики: В 6 т. — К.: Наук. Думка, 1989. — Т.2: Друга половина XIX ст. — 464 с.
7. Микола Лисенко у спогадах сучасників: [Зб. спогадів про укр. комп. й муз.-громад. діяча 1842–1912]. — К.: Муз. Україна, 1968. — 821 с.
8. Лисенко О. Н. М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Н. Лисенко. — К.: Муз. Україна, 1968. — 822 с.
9. Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко; упоряд. текстів, ілюстр. матеріалу, передмова, комент., анот. імен. покаж. Р. М. Скорульської, редкол.: А. П. Лашенко (голова) та ін.; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського, МВДУК. — К.: Муз. Україна, 2004. — 680 с.
10. Микола Лисенко: бібліографія: наук.-допом. бібліогр. покажч. / упоряд.: І. О. Негрейчук, Р. М. Скорульська, М. В. Чуева, наук. ред. В. О. Кононенко, худож. оформ. М. О. Толкач. — Х.: Фоліо, 2009. — 223 с.: портр.
11. Ревуцький Д. М. Микола Лисенко. Повернення першоджерел: научно-популярна література / Д. М. Ревуцький; упорядкув. текстів, ілюстр. матеріалу, імен. покажч., вступ. ст. В. В. Кузик. — К.: Муз. Україна, 2003. — 320 с.: фото, нот.
12. Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України XIX — початку XX століття / Тамара Булат, Тарас Філенко. — Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США; Київ: Майстерня книги, 2009. — 408 с.
13. Товстуха Є. Микола Лисенко: Оповіді про композитора. / Є. Товстуха — К.: Рад. письменник, 1998. — 343 с.

(Далі буде.)